

УДК 321.01

Г. М. Марінова
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Приазовського державного технічного університету

АНАРХІЧНИЙ ТИП ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ЇЇ НОСІЇ

Постановка проблеми. Політична свідомість суспільства – складний соціальний феномен, що включає політичні ідеї, вистави, ціннісні орієнтації, умонастрої та погляди, що відображують найбільш істотні соціально-економічні, соціально-політичні й духовно-моральні потреби та інтереси людей. В умовах демократизації громадського життя значно підвищується соціальний статус політичної свідомості, підсилюється її роль у духовному житті суспільства та окремої людини. Отже, без дослідження політичної свідомості, а також нерозривно пов'язаних з нею політичної культури та політичної поведінки неможливо зрозуміти суть змін, що відбуваються у суспільстві. Розробка проблем, пов'язаних з формуванням і розвитком анархічного типу політичної свідомості, дослідження соціальної бази її носіїв, здобуває актуальне теоретичне й практичне значення.

Стан опрацювання проблеми. Про багатогранність, складність і злободенність даної проблеми говорить і той факт, що питання формування політичної свідомості стають предметом дослідження філософів і політологів, істориків, соціологів, психологів і педагогів. За останній час фахівцями, що вивчають політичні відносини і процеси, було присвячено значну увагу теоретичним аспектам політичної свідомості і політичної поведінки у залежності від поставлених перед ними завдань та застосовуваних методів. Серед них можна виділити таких дослідників, як В. М. Бєбик, П. П. Сліпець, М. Ф. Головатий, В. П. Андрущенко, М. І. Бойченко, В. С. Бакіров, Л. С. Мамут, С. Ф. Ударцев та інші [1]. У своїх роботах вони розглядають співвідношення свідомості та філософії, свідомості та політики, свідомості та ідеології, свідомості та моралі, свідомості та психології і ще багато інших аспектів.

В умовах загального зубожіння населення підсилюється маргіналізація суспільства, зростає соціальна незадоволеність, все це обумовлює політизацію свідомості людей, як у бік очікування вирішення всіх проблем державою, так і у бік заперечення допомоги з боку держави та орієнтація на власні сили. Джерела й причини формування антиетатистського настрою у суспільстві, на наш погляд, мало представлені у науковій літературі.

Мета статті – виявлення рис анархічного типу політичної свідомості та соціального складу його носіїв в історичній ретроспективі.

Виклад основного матеріалу. Сучасний політологічний словник визначає політичну свідомість як «одну з основних форм суспільної свідомості, безпосереднє й опосередковане відображення політичного життя суспільства, предметом якого є проблеми влади, формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політ. суб'єктів; сукупність поглядів, оцінок,

установок, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають певної самостійності» [2, с. 590].

У науковій літературі серед різних типів політичної свідомості (групової, масової, індивідуальної, ліберальної, консервативної, радикальної, реформаторської та ін.) виділяють ще й типологію, засновану на відношенні суб'єкта політичної дії до держави. Опираючись на цей критерій, виділяють етатистський та анархічний типи політичної свідомості [3, с. 72, 39-42]. Етатистський тип політичної свідомості це, насамперед, абсолютизація ролі держави в економічному, політичному, соціальному та духовному житті суспільства. Якщо ж носії політичної свідомості не визнають позитивної ролі держави у житті суспільства – мова йде про анархічний тип.

Слід відразу обмовитися, що анархічний тип політичної свідомості та анархічна теорія, а тим більше, практика не збігаються. С. Ф. Ударцев, розглядаючи ці співвідношення, підкреслював, що анархічна свідомість трохи ширше теорії анархізму: «До складу анархічної свідомості входять відповідні шари повсякденної анархічної свідомості та анархічної психології, а також елементи анархічної свідомості, «вплетені» у концепції етатистської свідомості, що отримує широке поширення, наприклад, у періоди революцій, великих реформ, криз» [4, с. 169-192]. Наростання соціальної, політичної та економічної нестабільності веде до неминучої переоцінки політичних, правових, моральних цінностей, руйнуванню колишніх стереотипів, традицій, веде до популяризації ідей, орієнтованих на радикальні зміни.

Тільки заперечення держави як форми організації суспільства є єдиним критерієм, по якому можна обчислити носія анархічної свідомості? Безумовно, відмова від «послуг» держави в організації суспільного життя є «маркером», який безпомилково вказує на анархізм. Саме найширше трактування поняття волі є ще одна відмінна ознака анархізму, на шляху до волі держава з її інститутами примусу, підпорядкування є явною перешкодою, яку необхідно усунути у першу чергу. Іншими словами не кожний носій анархічної політичної свідомості буде активним учасником політичного руху, але кожний член анархічної організації буде нести антиетатистські риси політичної свідомості.

Посилення діяльності анархічних груп завжди припадає на час значних економічних і політичних реформ, що зачіпають майже всі шари суспільства. Революції та війни несуть у собі величезний деструктивний потенціал, що викликає антиетатистський настрій у суспільстві. «Наростання соціального хаосу відповідає швидкий ріст елементів «хаотичної свідомості», анархізму у суспільній свідомості» – справедливо зазначає С. Ф. Ударцев у дусі синергетичної парадигми. Він також підкреслює, що «переважна тенденція у на-

ростанні соціальної нестійкості та відсутність видимої перспективи стабільності у рамках даної політичної та правової системи сприяють формуванню деструктивних, дезінтеграційних установок у свідомості. Соціальні групи з таким напрямком еволюції їх соціальної нестійкості схильні до анархізму» [4, с. 169-192]. Ситуація визначальної активізації анархічної свідомості – одна з атрибутів майбутніх змін суспільства.

Якщо звернутися до новітньої історії, відродження анархізму у країнах СНД, як активної політичної сили, припадає на кінець 1980-х – 1990-і роки. Передумовами до цього стали: затяжна економічна та політична криза, невдоволення діяльністю уряду, створення конфліктних ситуацій у республіках СРСР. У цей час активно ростуть анархічні організації різної спрямованості від класичних анархо-комунізму та анархо-синдикалізму до спроб адаптувати теорію анархізму у сучасність (концепції антиглобалістів, лібертарний муніципалізм, та ін.)

Один з безпосередніх учасників цих подій Анатолій Дубовик, відповідаючи на запитання журналіста: «Чому ми йшли в анархісти?», приводить кілька аргументів на користь політичної доктрини анархізму: «Дуже голосно, може, пролунає, але анархізм дійсно вічний. Він існував у різні часи у різних країнах. І дуже важко знайти в історії такий момент, таку країну, де анархістів не було б, хоча б одного на все це суспільство. Анархізм не зводиться до якогось набору теоретичних концепцій, побудов. Анархізм може бути стихійним, неусвідомленим. Анархізм може бути так чи інакше усвідомленим» [5]. Саме відкритість, доступність і здатність анархізму усмоктувати нові ідеї зробила його популярним у молодіжному середовищі, зробивши їх, тим самим носіями антиетатистського типу політичної свідомості.

Анархічний рух кінця ХХ – початку ХХІ ст., як і за старих часів, презентовано широким спектром організацій, партій, груп, об'єднань і ін. От короткі витримки із програмних документів деяких з них, що здійснюють свою діяльність в Україні.

«Союз Анархістів України» (САУ) – перша у світі легальна партія анархістів, зареєстрована 28.12.2002 р. за № 7-п.п. у «Державній реєстраційній службі України» [6]. САУ є організацією анархістів-еволюціоністів, що заперечують шлях революцій і політичних переворотів. Ціль САУ – наближення анархії. Завдання САУ – еволюційне, поетапне скорочення апарата примусу (держави) [7]. «Анархія в умовах приватної власності» – є кінцевою метою діяльності групи.

Революційна конфедерація анархістів-синдикалістів імені Н. І. Махно (РКАС), у програмному документі якої затверджується, що «держава є не що інше, як система захисту існуючого порядку, тобто можливості групі людей експлуатувати більшість народу... Шляхом до звільнення, виходом із цієї ситуації для народу, ми бачимо соціальну революцію, при якій будуть зруйновані держава й капіталістична система, а на їхнє місце прийдуть вільна ініціатива, самоорганізація й взаємодопомога» [8].

Союз анархістів. Члени Союзу основним своїм завданням бачать «зменшення тиску держави на людину... Анархія – це не безладдя. Анархія – це відсутність примусової влади. Анархісти призивають до суспіль-

ства вільних людей. Воля необхідна для формування дійсної відповідальності замість нав'язаних державою норм. Будучи вільними, люди можуть обирати форми самоорганізації й самоврядування» [9].

Український націонал-анархізм – обрав своєю тактикою ентризм (проникнення у ряди опонентів з метою поширення своїх ідей і вербування прихильників). Ось витримки з їхнього програмного документа: «Націонал-анархізм – новітня ідея звільнення людей за допомогою національної й соціальної революції, кінцевою метою якої є повна воля народів і людини. <...> Тримайтесь осторонь і зважуючи положення, можна знайти вихід із самих скрутних ситуацій. Саме ентризм може стати одним із самих корисних наших знарядь» [10].

Автономний Союз Трудящих (АСТ) – організація синдикалістської користі, прямо не називає себе анархічної, однак її програмні гасла затверджують зворотне: «Кінцевим результатом боротьби АСТ бачить суспільство без приватної власності, найманої праці, класів і держав. Суспільства, в якому люди і людство вільні від економічних і політичних кайданів сучасного світу» [11].

Автор навмисно не коментує програми анархічних організацій, вважаючи, що представлені фрагменти більш ніж красномовно ілюструють гаму політичних установок сучасного анархічного руху в Україні. Анархісти різних мастей сходяться у тому, що організація суспільного життя за принципом ієрархії, є причиною всіх негативних наслідків, до яких приводить існування держави, отже, звільнення від будь-якої форми насильства над людиною криється у знищенні держави як такої.

Визначимо, що одна частина, представлених програм призиває своїх послідовників до активних, негайних дій проти держави та усього що з нею пов'язано для досягнення позначених цілей. Інша форма боротьби, запропонована анархічним співтовариством, націлена на поступовий відхід з участі у роботі державних органів, або згода у деяких аспектах на співробітництво. Подібні форми політичної поведінки характерні для особистостей, що є носіями анархічного типу політичної свідомості. Така особистість, підкреслював Л. С. Мамут, перебуває «у розладі не з тією або іншою історично даною модифікацією державності, а з елементарними правилами та процедурами поведінки, іманентними будь-якому стану державно влаштованого суспільства» [12, с. 91-92]. Поеднує анархістів тільки прагнення вибратися з-під «опіки» держави для одержання максимуму індивідуальної волі.

Хто ж становить соціальну базу анархічного руху, а, отже, є активним носієм політичної свідомості анархістського типу?

Тут доречно, на наш погляд, провести аналогію з анархістами початку ХХ століття. В.В. Кривенький «намалював» такий узагальнений портрет: «пасіонарний» парубок 18 – 24 років, що має початкову освіту (або без неї), що й представляв, як правило, маргінальний шар суспільства, а у багатьох випадках – національний меншини, що дискредитується» [13, с. 15]. Соціальну основу анархізму становили переважно кустарі, ремісники, дрібні торговці. Але до руху примикали також селяни, робітники, інтелігенти... тобто. Як і сьогодні, примітивно поняті ідеї М. А. Бакунина

про бунт, П. А. Кропоткіна про негайний перехід до безвладдя привели в анархорух людей, що розуміли анархізм як хаос, уседозволеність, повну відсутність дисципліни, що негативно позначилося на «іміджі» анархізму.

Через сто років ситуація змінилася не набагато. П. Рябов, визначаючи склад учасників російського анархоруху кінця ХХ століття констатував: «Поки анархічний рух нечисленний: кілька сотень активістів, кілька тисяч епізодичних учасників у півсотні міст Росії. Воно швидко обновляється: багато, «ставши поважними» і «обламавшись», ідуть заводити родину та робити кар'єру. У русі багато молоді, але є й люди, яким сильно за тридцять» [14]. Напевно, що монолітних рядів прихильники анархізму згуртувати не спроміглися ні тоді, ні тепер. Найбільш загальною рисою є високий рівень соціальної нестійкості груп і особистостей, які не мають стабільного особистого статусу.

Так, А. Дубовик у «Нарисі історії анархічного руху в Україні. 1990-ті роки», писав: «І, як ні сумно, але потрібно визнати: серйозної соціальної бази – тобто скільки-небудь численних однорідних шарів, що визнавали ідеї анархізму своїми, готовими хоча б у пасивній формі допомагати роботі анархістів – рух не мав» [15]. Він називає серед активістів анархічного руху студентів і навіть старшокласників, «інтелігенцію різних професій», «нечисленних робітників», які охоче йшли на контакт, так звані неформальні групи – панки, хіпі та ін. Останні, у свою чергу, створювали негативний образ анархіста через «безвідповідальність, нездатність і небажання вести систематичну діяльність, демонстративне протиставлення себе навколишньому суспільству й неминуча маргіналізація» [15]. Випадкові люди, що вульгарно зрозуміли ідеї анархізму, заважали сприймати його як філософськи обґрунтоване вчення про волю. З одного боку, як представники політичного руху різноманітні неформальні особистості та групи, дійсно завдають істотного удару по «ренومه» анархізму, з іншої, вони є носіями анархічного типу політичної свідомості.

Ще одне єднає анархістів минулого та сьогодення – вони ніколи не становили партії у традиційному розумінні цього слова, оскільки ніколи не прагнули до влади. «Кожний анархіст бачив у собі суверенну творчу особистість, здатну самостійно вирішувати як практичні, так і теоретичні питання. Тому про партійну дисципліну, партійну ієрархію у середовищі анархістів говорити можна лише умовно» [13, с. 15]. Не варто зваблюватися, думаючи, що цю характеристику В. В. Кривенького можна віднести тільки до анархістів початку ХХ століття. От що говорить про нездатність анархістів до створення співтовариств, що нагадують політичні партії, американський філософ і анархіст за сумісництвом Боб Блэк: «Більшості анархістів, чесно говорячи, незручно жити в автономному співробітництві <...> ніхто своїми досягненнями занадто сильно не виділиться із загальної маси, але насамперед ніхто не стане брати під сумнів улюблені формули анархістської ідеології» [16, с. 74-77]. Це пояснює існування незліченної кількості всьляких анархічних організацій з дуже нетривалим періодом існування.

Формулюючи соціальну базу учасників анархічного руху, автори раз у раз вживають слова: маргінальні

групи, люмпенізовані міські низи, декласовані елементи. І це не випадкове поняття «маргінальність» є ключовим, на наш погляд, для визначення соціального ґрунту носіїв анархічної свідомості всіх часів. Маргінали не обов'язково представники «низів», є серед них і вихідці із середніх соціальних шарів і навіть з еліти. У ситуації тотальних змін статус маргінальних здобувають шари та групи населення, де найбільш посилені радикальні соціальні переміщення, що приводять до зміни соціального статусу. Маргінальні шари, поставлені на «ребро», в умовах відчуженості від системи споживання, соціально-психологічної незадоволеності своїм положенням, виявляються тією чи іншою мірою носіями анархічної політичної свідомості, розчарувавшись у здатності держави забезпечити їм гідне існування.

Висновки. Носії етатистського типу політичної свідомості виходять із того, що інтереси держави є пріоритетними, і що «сильна держава» здатна розв'язати багато проблем своїх громадян. Патерналістські очікування громадян (а це в основному люди середнього та похилого віку), тим сильніше, чим більше вони відчувають свою залежність та уразливість від навколишнього соціуму. Носії анархістського типу політичної свідомості, люди молоді, особливих надій на державу не покладають. У своєму радикалізмі вони іноді заходять далеко, оспорожуючи інститут держави як такий.

Якщо врахувати, що зльоти популярності анархізму збігаються з періодами соціальної нестабільності, коли з'являється велика кількість маргінальних груп, позбавлених звичної соціальної підпори, то в умовах сучасної України можна прогнозувати збільшення числа носіїв анархічної політичної свідомості не тільки з молодіжного середовища, але й із представників старшого покоління. Звідси, на наш погляд, випливає, що вивчення шляхів формування анархічного типу політичної свідомості, соціальної бази його носіїв може скласти одне із пріоритетних напрямків дослідження політологів, соціологів, психологів. Політична свідомість завжди виступає як засіб ідентифікації соціальних суб'єктів із властивим життєвим досвідом, суспільними позиціями, певними політичними інтересами та потребами (насамперед на рівні політичних інститутів і владних відносин). Анархічний тип політичної свідомості набагато ширше теорії та практики анархізму (і як революційного руху і як філософської доктрини), оскільки містить у собі ще й політичні цінності та орієнтири, які особистість формує у процесі соціалізації.

Література

1. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина : [монографія] / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2003. – 424 с.; Бебик В. Політична свідомість українського суспільства : [текст] / В. Бебик // Соціальна психологія. – 2007. – № 5. – С. 18-24; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / [Авт.-упоряд. В. П. Андрущенко, М. І. Бойченко, В.С. Бакіров та ін.]. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.; Сліпець П. П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації : [монографія] / П.П. Сліпець – К. : Знання України, 2009. – 251 с.; Головатий М. Ф. Політична психологія / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2006. – 400 с.; Мамут Л. С. Етатизм и анар-

хизм как типы политического сознания: домарксистский период : [монография] / Л. С. Мамут. – М. : Наука, 1989. – 256 с.; Ударцев С. Ф. Политическая и правовая теория анархизма в России: история и современность : [монография] / С. Ф. Ударцев. – Алматы : Казахстан, Высшая шк. права «Эділет», 1994. – 382 с.

2. Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.

3. Мамут Л. С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания: домарксистский период : [монография] / Л. С. Мамут. – М. : Наука. – 1989. – 256 с.; Ударцев С. Ф. Политическая и правовая теория анархизма в России: история и современность : [монография] / С. Ф. Ударцев. – Алматы : Казахстан, Высшая шк. права «Эділет», 1994. – 382 с.

4. Ударцев С. Ф. Анархическое сознание и хаос: (О природе одного феномена) / С. Ф. Ударцев // Труды Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рожд. П. А. Кропоткина. – Вып. 1: Идеи П. А. Кропоткина в философии. – М. : Ин-т экономики РАН ; Комиссия по творч. наследию П. А. Кропоткина. – 1995. – С. 169-192. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://oldcancer.narod.ru/150pak/1-13udartsev.htm>.

5. Российские социалисты и анархисты после Октября 1917 года // Беседы Анатолием Дубовиком о анархическом движении в годы перестройки 2 марта 2007. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://socialist.memo.ru/1991/beseda_s_adubovikom.htm

6. Державна реєстраційна служба України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.drsv.gov.ua/party/18>.

7. Программа политической партии «Союз Анархистов Украины» (САУ). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.s-a-u.org/documents/program/153-program.html>.

8. Програма Революційної конфедерації анархистів-синдикалістів імені Н. І. Махно. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rkas.org.ua/organisation>.

9. Официальный сайт «Союза анархистов». Програма анархистів. [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://anarcho.net/>.

10. Український націонал-анархізм. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr-na.livejournal.com/tag/>.

11. Декларация Автономного Союза Трудящихся. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://avtonomia.net/printsipy-ast-proekt/>.

12. Мамут Л. С. Образ государства как алгоритм политического поведения / Л. С. Мамут // Общественные науки и современность. 1998. – № 6. – С. 85-97.

13. Кривенький В. В. Предисловие. Анархисты. Документы и материалы. 1883-1935 гг. : в 2 т. / В. В. Кривенький. – Т. 1. 1883-1916 гг. – М. : РОССПЭН, 1998. – 704 с.

14. Рябов П. Мечта об утопии. О чем думают и к чему стремятся анархисты. Библиотека Анархизма / П. Рябов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.theanarchistlibrary.org/>.

15. Дубовик А. Очерк истории анархического движения в Украине. 1980-1990-е годы / А. Дубовик. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://socialist.memo.ru/1991/adubovik_anarhdvigh_ukraine.htm.

16. Блэк Б. Анархизм и другие препятствия для анархии / Б. Блэк ; Сост., пер. с англ. и примеч. Д. Каледина. – М. : Гилея, 2004. – 224 с.

Анотація

Марінова Г. М. Анархічний тип політичної свідомості та його носії. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню проблем, пов'язаних з формуванням і розвитком анархічного типу політичної свідомості, вивченню соціальної бази його носіїв. Анархічний тип політичної свідомості розуміється набагато ширше теорії й практики анархізму (і як революційного руху і як філософської доктрини), оскільки містить у собі політичні установки, цінності, орієнтири, які особистість формують у процесі соціалізації. Економічні й політичні реформи, що зачіпають майже всі шари суспільства, війни, викликають антиетатистський настрій переважно у молодих людей з нестійким соціальним статусом.

Ключові слова: етатизм, анархізм, політична свідомість, анархічний тип політичної свідомості, соціальний статус, маргінальні групи.

Аннотация

Маринова А. М. Анархический тип политического сознания и его носители. – Статья.

Статья посвящена исследованию проблем, связанных с формированием и развитием анархического типа политического сознания, изучению социальной базы его носителей. Анархический тип политического сознания понимается гораздо шире теории и практики анархизма (и как революционного движения, и как философской доктрины), поскольку включает в себя политические установки, ценности, ориентиры, которые личность формирует в процессе социализации. Экономические и политические реформы, затрагивающие почти все слои общества, войны, вызывают антиэтатистские настроения преимущественно у молодых людей с неустойчивым социальным статусом.

Ключевые слова: этатизм, анархизм, политическое сознание, анархический тип политического сознания, социальный статус, маргинальные группы.

Summary

Marinova A. M. Anarchist type of political consciousness and its carriers. – Article.

The article is devoted to the study of problems associated with the formation and development of an anarchic type of political consciousness, the study of the social base of its bearers. The anarchic type of political consciousness is understood much broader than the theory and practice of anarchism (both as a revolutionary movement and as a philosophical doctrine), because it includes the political attitudes, values, and guidelines that the personality forms in the process of socialization. Economic and political reforms that affect almost all strata of society, wars, cause anti-attitudinal attitudes mainly among young people with unstable social status.

Key words: etatism, anarchism, political consciousness, anarchic type of political consciousness, social status, marginal groups.